

Recommendation of the Committee of Ministers to member States on Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment

Unofficial translation into Dutch

Recommandation du Comité des Ministres aux États membres sur les Lignes directrices relatives au respect, à la protection et à la réalisation des droits de l'enfant dans l'environnement numérique

Traduction non officielle en néerlandais

Aanbeveling CM/Rec(2018)7 van het Comité van Ministers aan de lidstaten inzake Richtlijnen voor de eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving

© Council of Europe [July 2018], original English and French versions

Text originated by, and used with the permission of, the Council of Europe. This unofficial translation is published by arrangement with the Council of Europe, but under the sole responsibility of the translator.

* * * * *

© Conseil de l'Europe [juillet 2018], versions originales en anglais et français

Le texte original provient du Conseil de l'Europe et est utilisé avec l'accord de celui-ci. Cette traduction est réalisée avec l'autorisation du Conseil de l'Europe mais sous l'unique responsabilité du traducteur.

Aanbeveling CM/Rec(2018)7 van het Comité van Ministers aan de lidstaten inzake Richtlijnen voor de eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving

*(Goedgekeurd door het Comité van Ministers op 4 juli 2018
tijdens de 1321e vergadering van de afgevaardigden van de ministers)*

Preamble

Het Comité van Ministers, krachtens de bepalingen van artikel 15.b van de statuten van de Raad van Europa,

Overwegend dat de Raad van Europa meer eenheid wil scheppen tussen zijn leden met als doel de bescherming en bevordering van de idealen en beginselen van hun gemeenschappelijk erfgoed, onder andere door bevordering van gemeenschappelijk beleid en gemeenschappelijke normen;

Herbevestigend dat de lidstaten zich ervoor inzetten dat elk kind alle mensenrechten geniet zoals vastgelegd in het Verdrag van de Verenigde Naties inzake de rechten van het kind, in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (ETC nr. 5), en hun protocollen, en dat deze rechten volledig worden eerbiedigd, beschermd en ingewilligd nu de technologie zich steeds verder ontwikkelt;

Gelet op de verplichtingen en verbintenissen zoals aangegaan in het kader van andere relevante internationale en Europese verdragen, zoals het herziene Europees Sociaal Handvest (ETS nr. 163), het Verdrag voor de bescherming van individuen met betrekking tot de automatische verwerking van persoonsgegevens (ETS nr. 108), het Verdrag inzake de bestrijding van strafbare feiten verbonden met elektronische netwerken (ETS nr. 185) en het Aanvullend Protocol betreffende de strafbaarstelling van handelingen van racistische en xenofobische aard verricht via computersystemen (ETS nr. 189), het Verdrag van de Raad van Europa inzake de bestrijding van mensenhandel (CETS nr. 197), het Verdrag van de Raad van Europa inzake de bescherming van kinderen tegen seksuele uitbuiting en seksueel misbruik (CETS nr. 201), het Verdrag inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld (CETS nr. 210) en rekening houdend met de aanbevelingen, resoluties en verklaringen van het Comité van Ministers en de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa op dit gebied;

Erkennend dat de digitale omgeving complex is, zich snel ontwikkelt en het leven van kinderen in veel opzichten verandert, met zowel kansen als risico's voor hun welzijn en de waarborging van hun mensenrechten;

Beseffend enerzijds dat informatie- en communicatietechnologieën (ICT) belangrijk zijn voor het onderwijs, de socialisatie, de expressie en de integratie van kinderen, maar anderzijds dat het gebruik ervan risico's zoals geweld, uitbuiting en misbruik met zich meebrengt;

Rekening houdend met de Strategie Kinderrechten 2016-2021 van de Raad van Europa, waarin de rechten van het kind in de digitale omgeving als een van de prioriteiten zijn vastgelegd, en de Internet Governance Strategy (2016-2019) van de Raad van Europa, waarmee gestreefd wordt naar een veilige, open en vrij toegankelijke internetomgeving voor iedereen, ook voor kinderen en zonder enige vorm van discriminatie;

Erkennend dat kinderen recht hebben op ondersteuning en begeleiding bij hun ontdekkingsreis door en gebruik van de digitale omgeving, met inachtneming van de rechten en de waardigheid van kinderen en anderen;

Vastbesloten om samen met kinderen een doeltreffende bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van consistent beleid waarin rekening wordt gehouden met de onderlinge afhankelijkheden van kansen en risico's in de digitale wereld en de behoefte aan passende maatregelen ter eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind;

Benadrukkend dat lidstaten primair verantwoordelijk zijn voor de eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind en herbevestigend dat ouders of verzorgers de rechten, de taak en de verantwoordelijkheid hebben inzake passende sturing en begeleiding van kinderen bij de uitoefening van hun rechten en wel op een manier die aansluit bij de belangen en bij de zich ontwikkelende capaciteiten van het kind;

Erkennend dat het bedrijfsleven een verantwoordelijkheid heeft ten aanzien van de eerbiediging van de mensenrechten, en de rechten van het kind, zoals bekrachtigd door Aanbeveling CM/Rec(2016)3 van het Comité van Ministers aan de lidstaten over mensenrechten en ondernemingen, General Comment nr. 16 (2013) van het VN-comité voor de rechten van het kind inzake verplichtingen van de lidstaten ten aanzien van de gevolgen van het bedrijfsleven voor rechten van het kind, de VN-richtlijnen inzake bedrijfsleven en mensenrechten (2011), de richtlijnen van de Raad van Europa inzake de samenwerking tussen rechtshandavingsinstanties en internetaanbieders in de strijd tegen cybercrime (2008), de richtlijnen voor mensenrechten en internetaanbieders (Raad van Europa en EurolSPA) (2008) en de richtlijnen voor mensenrechten en aanbieders van online games (Raad van Europa en ISFE), en de richtlijnen voor kinderrechten en het bedrijfsleven (2012) van UNICEF, het VN Global Compact en de ngo Save the Children;

Beseffend dat beleid op dit terrein vraagt om een combinatie van zowel publieke en private als wettelijke en vrijwillige maatregelen, dat alle relevante publieke en private belanghebbenden samen verantwoordelijk zijn voor het waarborgen van de rechten van het kind in de digitale omgeving, en dat coördinatie van hun activiteiten hierbij noodzakelijk is;

Rekening houdend met de inzichten en standpunten van de in de lidstaten van de Raad van Europa geraadpleegde kinderen;

Erkennend dat er behoefte is aan de ontwikkeling van ondersteuning voor de lidstaten en andere relevante belanghebbenden bij hun streven naar een alomvattende, strategische aanpak gericht op eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving, gebaseerd op de door het VN-comité voor de rechten van het kind geformuleerde normen en geschraagd door de betekenisvolle participatie van kinderen,

Beveelt de regeringen van de lidstaten aan:

1. hun wetgeving, beleid en praktijk te herzien en in lijn te brengen met de in de bijlage bij deze aanbeveling beschreven aanbevelingen, beginselen en verdere richtlijnen, de uitvoering hiervan op alle relevante terreinen te bevorderen, en de doeltreffendheid van de getroffen maatregelen periodiek te evalueren, in samenwerking met relevante belanghebbenden;
2. ervoor te zorgen dat deze aanbeveling, inclusief de richtlijnen in de bijlage, wordt vertaald en verspreid onder zo veel mogelijk bevoegde instanties en belanghebbenden, zoals parlementen, gespecialiseerde publieke instellingen en maatschappelijke organisaties, maar ook onder kinderen, en wel op een kindvriendelijke manier en via toegankelijke media en communicatievormen;
3. ondernemingen te verplichten dat zij hun verantwoordelijkheid nemen ten aanzien van de eerbiediging van de rechten van het kind in de digitale omgeving en maatregelen hiertoe treffen, en dat zij die ondernemingen aansporen tot samenwerking met relevante belanghebbenden, maatschappelijke organisaties en kinderen in hun lidstaat, rekening houdend met relevante internationale en Europese normen en richtlijnen;
4. samen te werken met de Raad van Europa door strategieën en programma's voor de eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving te ontwikkelen, uit te voeren en te monitoren, en periodiek voorbeelden van strategieën, actieplannen, wetgeving en goede praktijken met betrekking tot de uitvoering van deze aanbeveling met de Raad van Europa te delen;
5. minstens elke vijf jaar en in indien nodig vaker de uitvoering van deze aanbeveling en de richtlijnen in de bijlage in het Comité van Ministers en in samenwerking met relevante belanghebbenden te onderzoeken.

Bijlage bij Aanbeveling CM/Rec(2018)7

Richtlijnen voor de eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving

1. Doel en reikwijdte

Internationale en Europese bindende instrumenten en normen bevatten verplichtingen of bieden ijkpunten voor lidstaten voor de eerbiediging, bescherming en naleving van mensenrechten en fundamentele vrijheden van kinderen in de digitale omgeving. Elk kind zou als individuele rechthebbende zijn of haar mensenrechten en fundamentele rechten moeten kunnen uitoefenen, zowel online als offline.

Deze richtlijnen hebben tot doel relevante belanghebbenden ondersteuning te bieden bij de uitvoering van de rechten zoals vastgelegd in internationale en Europese mensenrechtenverdragen en -normen, in het licht van jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Het specifieke doel hiervan is:

- a. lidstaten ondersteuning te bieden bij het formuleren van wetgeving, beleid en andere maatregelen gericht op de verwezenlijking van alle rechten van het kind in de digitale omgeving met inachtneming van alle mogelijke manieren waarop de digitale omgeving van invloed is op het welzijn en de mensenrechten van kinderen;
- b. lidstaten aan te moedigen een overkoepelende strategische, gecoördineerde aanpak te ontwikkelen, uit te voeren en te monitoren op basis van de in deze richtlijnen vastgelegde beginselen;
- c. dat lidstaten ondernemingen en andere relevante belanghebbenden verplichten hun verantwoordelijkheid te nemen ten aanzien van de eerbiediging van de rechten van het kind in de digitale omgeving en ze aanmoedigen deze rechten te ondersteunen en te bevorderen;
- d. dat er op nationaal en internationaal niveau gezamenlijk actie wordt ondernomen en wordt samengewerkt om de rechten van het kind in de digitale omgeving te eerbiedigen, te beschermen en na te leven.

In deze tekst wordt verstaan onder:

- “kind”: elke persoon jonger dan 18 jaar;
- “digitale omgeving”: zowel informatie- en communicatietechnologieën (ICT) zoals internet en mobiele en andere technologieën en apparaten als digitale netwerken, databases, content en diensten.

2. Fundamentele beginselen en rechten

De beginselen en rechten hieronder gelden voor alle onderdelen van deze richtlijnen.

2.1. Het belang van het kind

1. Bij alle acties voor kinderen in de digitale omgeving vormt het belang van het kind een primaire overweging. Lidstaten spannen zich bij het bepalen van het belang van het kind tot het uiterste in om het recht van het kind op bescherming af te stemmen op andere rechten, met name op het recht op vrijheid van meningsuiting en informatie en het recht op participatie.

2.2. Zich ontwikkelende capaciteiten van het kind

2. Een kind ontwikkelt zich geleidelijk van geboorte tot 18 jaar. Bovendien bereiken individuele kinderen op verschillende leeftijden een ander niveau van volwassenheid. Lidstaten en andere relevante belanghebbenden zijn zich bewust van de zich ontwikkelende capaciteiten van kinderen, zoals die van kinderen met een beperking of in kwetsbare situaties, en zorgen ervoor dat zij met hun beleid en praktijk inspelen op de verschillende behoeften van deze kinderen ten aanzien van de digitale omgeving. Dit betekent bijvoorbeeld ook dat beleid gericht op de naleving van de rechten van adolescenten aanzienlijk anders kan zijn dan beleid voor jongere kinderen.

2.3. Recht op non-discriminatie

3. De rechten van het kind gelden voor alle kinderen zonder enige discriminatie op welke grond dan ook. Alle rechten worden toegekend zonder enige vorm van discriminatie, ongeacht de leeftijd van het kind, het ras van het kind of van zijn of haar ouders of wettige voogd(en), huidskleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale, etnische of maatschappelijke afkomst, vermogen, beperking, geboorte,¹ of andere omstandigheid.

4. De rechten van elk kind in de digitale omgeving worden eerbiedigd, beschermd en nageleefd en dat kan betekenen dat er ook gerichte maatregelen voor kinderen in kwetsbare situaties worden getroffen. Hierbij wordt er rekening mee gehouden dat de digitale omgeving gevolgen kan hebben voor de kwetsbaarheid van kinderen, maar dat die kinderen ook zelfredzaam kan maken en ze kan beschermen en ondersteunen.

2.4. Recht te worden gehoord

5. Kinderen hebben het recht zich vrij uit te drukken over alle aangelegenheden die hen betreffen. Aan hun mening wordt passend belang gehecht in overeenstemming met hun leeftijd en rijpheid.

6. Lidstaten en andere relevante belanghebbenden geven kinderen informatie over hun rechten, zoals hun participatierechten, en wel op zo'n manier dat die informatie begrijpelijk is en past bij hun rijpheid en omstandigheden. Ze creëren mogelijkheden voor kinderen waardoor deze zich niet alleen bij persoonlijke participatie maar ook middels ICT vrij kunnen uitdrukken. Kinderen worden op de hoogte gesteld van mechanismen en diensten voor adequate ondersteuning evenals van klachtenprocedures, rechtsmiddelen en verhaalmogelijkheden bij schending van hun rechten. Dergelijke informatie wordt ook beschikbaar gesteld aan hun ouders of verzorgers, zodat zij de kinderen ondersteuning kunnen bieden bij de uitoefening van hun rechten.

7. Verder betrekken lidstaten en andere relevante belanghebbenden kinderen actief bij betekenisvolle participatie in de ontwikkeling, uitvoering en beoordeling van wetgeving, beleid, mechanismen, praktijken, technologieën en middelen gericht op de eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving.

2.5. Verplichting tot het betrekken van andere belanghebbenden

8. Lidstaten hebben overeenkomstig relevante internationale normen de primaire verplichting de rechten van elk kind binnen hun rechtsgebied te eerbiedigen, te beschermen en na te leven en betrekken hierbij alle relevante belanghebbenden, met name onderwijsinstellingen, raden voor de kindbescherming, openbare instellingen en ondernemingen, maatschappelijke organisaties, evenals kinderen zelf en hun ouders, wettige voogden of andere verzorgers. Het doel hiervan is een doeltreffende uitvoering van deze verplichtingen.

9. Elke lidstaat treft ten aanzien van de digitale omgeving maatregelen die wellicht nodig zijn om ervoor te zorgen dat ondernemingen hun verplichtingen kunnen naleven wat betreft hun verantwoordelijkheid voor de eerbiediging van de rechten van het kind. Dit geldt voor alle activiteiten van die ondernemingen binnen het rechtsgebied van de lidstaat en, voor zover van toepassing, voor alle activiteiten in het buitenland als het hoofdkantoor in de lidstaat is gevestigd. Ook op andere relevante manieren ondersteunen en moedigen lidstaten ondernemingen aan bij hun begrip en eerbiediging van de rechten van het kind.

3. Operationele beginselen en maatregelen ter eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving

3.1. Toegang tot de digitale omgeving

10. Toegang tot en gebruik van de digitale omgeving is belangrijk voor verwezenlijking van de rechten en fundamentele vrijheden van kinderen, voor hun integratie, onderwijs en participatie en voor het onderhouden van sociale contacten binnen en buiten de familie. Als kinderen geen toegang tot de digitale omgeving hebben of als die toegang door slechte connectiviteit beperkt is, dan kan dat gevolgen hebben voor de volledige uitoefening van hun mensenrechten.

11. Lidstaten treffen passende maatregelen om ervoor te zorgen dat alle kinderen toereikende, betaalbare en veilige toegang hebben tot apparaten, connectiviteit, diensten en specifiek op kinderen gerichte content. Lidstaten creëren, voor zover mogelijk, speciale openbare gelegenheden voor gratis toegang tot de digitale omgeving.

¹ Verdrag van de Verenigde Naties inzake de rechten van het kind, artikel 2.1.

12. Lidstaten zorgen ervoor dat kinderen in onderwijs- en overige zorginstellingen toegang hebben tot de digitale omgeving. Er worden speciale maatregelen getroffen voor kinderen in kwetsbare situaties, met name voor kinderen in de alternatieve zorg, kinderen die van hun vrijheid zijn beroofd of van wie de ouders van hun vrijheid zijn beroofd, kinderen in de context van internationale migratie, kinderen in straitsituaties en kinderen in plattelandsgemeenschappen. Lidstaten verplichten met name internetaanbieders hun diensten toegankelijk te maken voor kinderen met een beperking.

13. Connectiviteit en toegang tot apparaten, diensten en content dienen samen te gaan met passende maatregelen voor onderwijs en geletterdheid, inclusief maatregelen op het gebied van genderstereotypering en sociale normen die de toegang tot en het gebruik van technologie door kinderen zouden kunnen beperken.

14. Lidstaten zorgen ervoor dat de algemene leveringsvoorwaarden van apparaten die toegang bieden tot internet en voor onlinediensten of content toegankelijk, eerlijk, transparant en begrijpelijk zijn, dat ze beschikbaar zijn in de taal van het kind en dat ze in heldere, kindvriendelijke en waar relevant op de juiste leeftijd toegesneden taal zijn gesteld.

15. Lidstaten zorgen voor een grote verscheidenheid aan bronnen met hoogwaardige informatie en educatieve digitale content en diensten voor kinderen. Bij openbare aanbestedingen van bijvoorbeeld educatieve tools wordt rekening gehouden met de rechten van kinderen om te voorkomen dat de toegang tot of het gebruik van digitale diensten en content onnodig worden beperkt door commerciële belangen of filters.

3.2. Recht op vrijheid van meningsuiting en informatie

16. De digitale omgeving heeft een aanzienlijk potentieel voor de ondersteuning van de verwezenlijking van het recht van kinderen op vrijheid van meningsuiting, waaronder hun recht op het zoeken, ontvangen en delen van informatie en alle soorten ideeën. Lidstaten treffen maatregelen ter waarborging van het recht van kinderen om denkbeelden en standpunten te hebben over zaken die voor hen van belang zijn en om daar uiting aan te geven via zelfgekozen media, ongeacht of die meningen of denkbeelden en standpunten gunstig door de lidstaat of andere belanghebbenden worden ontvangen.

17. Lidstaten maken met name gebruik van educatieve programma's om kinderen aan te spreken als makers en distributeurs van informatie in de digitale omgeving en maken ze bewust van manieren waarop zij hun recht op vrijheid van meningsuiting in de digitale omgeving kunnen uitoefenen zonder inbreuk te doen op de rechten en waardigheid van anderen, dus ook die van andere kinderen. In dergelijke programma's komen vooral aspecten zoals vrijheid van meningsuiting en de legitieme beperking daarvan aan bod, bijvoorbeeld als het gaat om schending van intellectuele eigendomsrechten of aansporing tot haat en geweld.

18. Lidstaten nemen in het belang van de sociale en culturele ontwikkeling van kinderen het initiatief voor de levering van een verscheidenheid aan hoogwaardige online content en diensten en bevorderen deze. Hiermee ondersteunen ze de volwaardige ontwikkeling en maatschappelijke participatie van kinderen. Er dient bijvoorbeeld zo veel mogelijk hoogwaardige, speciaal voor kinderen ontwikkelde content te komen die makkelijk voor hen te vinden en te begrijpen is, die gesteld is in hun eigen taal en die op hun leeftijd en rijpheid is afgestemd. Bijzonder belangrijk in deze context zijn speciaal voor kinderen relevante onderwerpen als informatie over de rechten van het kind (in de digitale omgeving), nieuws, gezondheid en informatie over seksualiteit. Lidstaten zorgen er met name voor dat kinderen publieke media en voor hen relevante hoogwaardige content kunnen vinden en verkennen.

19. Indien lidstaten zelf in media voorzien, worden hier ook kinderen actief bij betrokken. Eigen bijdragen van kinderen (user-generated content) en andere vormen van participatie worden gestimuleerd. Hierbij wordt ook aandacht besteed aan de manier waarop kinderen toegang hebben tot online media, hoe ze daarin zijn vertegenwoordigd en welk beeld er van hen wordt neergezet.

20. Indien er sprake is van beperking van het recht op vrijheid van meningsuiting en informatie van kinderen in de digitale omgeving, dan moet die in overeenstemming zijn met internationale en Europese mensenrechtenverdragen en -normen. Lidstaten treffen maatregelen om ervoor te zorgen dat kinderen op de hoogte zijn van beperkingen, zoals het filteren van content, op een manier die aansluit bij de zich bij hen ontwikkelende capaciteiten. Kinderen worden tevens geïnformeerd over relevante rechtsmiddelen, bijvoorbeeld voor het indienen van een klacht, het melden van misbruik of het vragen van hulp of advies. Indien nodig worden ook ouders of verzorgers van dergelijke beperkingen en relevante rechtsmiddelen op de hoogte gesteld.

3.3. Participatie, recht op spelen en recht op vereniging en vergadering

21. De digitale omgeving biedt bijzondere mogelijkheden voor de uitoefening van de rechten van het kind op participatie, op spelen en op vreedzame vereniging en vergadering, onder andere via online communicatie, gaming, netwerken en entertainment. Lidstaten werken samen met andere belanghebbenden om ervoor te zorgen dat kinderen toegang hebben tot activiteiten ter bevordering van participatie, integratie, digitaal burgerschap en weerbaarheid, zowel online als offline.

22. In het licht van het recht van kinderen op spelen en op hun leeftijd en rijpheid afgestemde recreatieve activiteiten bieden lidstaten een reeks stimuleringsprogramma's, beleggingsmogelijkheden, normen en technische richtsnoeren voor de productie en distributie van digitale content en diensten in het sociale, maatschappelijke, artistieke, culturele, educatieve en recreatieve belang van alle kinderen. Dit betreft onder andere interactieve, play-based hulpmiddelen ter bevordering van vaardigheden zoals creativiteit, teamwork en probleemoplossend vermogen die aansluiten bij de zich ontwikkelende capaciteiten van kinderen, met speciale aandacht voor de behoeften van kinderen in kwetsbare situaties. Voor kinderen die bij de ontwikkeling of productie van dergelijke hulpmiddelen zijn betrokken, worden maatregelen getroffen om hun intellectuele eigendomsrechten te beschermen.

23. Lidstaten voorzien kinderen onder andere middels niet-schriftelijke formulieren en via sociale netwerken en andere media van bij hun leeftijd en rijpheid passende informatie over hun rechten, met name over hun participatierechten. Lidstaten stellen kinderen ook op de hoogte van de voor hen beschikbare kansen en van instanties die hun ondersteuning kunnen bieden om die kansen te benutten.

24. Lidstaten treffen maatregelen om ervoor te zorgen dat kinderen op een doeltreffende manier kunnen deelnemen aan lokale, nationale en mondiale openbare en politieke debatten. Ze ondersteunen hiervoor de ontwikkeling van online burgerplatforms en maatschappelijke platforms om zo de participatie van kinderen te bevorderen en ze plezier te geven in de uitoefening van hun recht op vereniging en vergadering, met als doel hun vermogen tot democratisch burgerschap en hun politiek bewustzijn te vergroten. Lidstaten zorgen er ook voor dat er op een betekenisvolle manier wordt ingespeeld op de participatie van kinderen in de digitale omgeving, hierbij voortbouwend op bestaande goede praktijken en gebruikmakend van beschikbare meetinstrumenten.

25. Lidstaten treffen maatregelen om ervoor te zorgen dat kinderen die hun recht op vereniging en vergadering uitoefenen in de digitale omgeving worden beschermd tegen controle en toezicht door autoriteiten van de lidstaat of door lidstaten in samenwerking met private partijen. Als dergelijke maatregelen afbreuk doen aan de uitoefening van de rechten van kinderen, dan worden daarbij voorwaarden en waarborgen tegen misbruik in acht genomen die in overeenstemming zijn met internationale en Europese mensenrechtenverdragen en -normen. Die voorwaarden en waarborgen dienen met name te zijn vastgelegd in een toegankelijke, nauwkeurige, heldere en voorzienbare wet, een legitiem doel dienen, noodzakelijk zijn in een democratische samenleving en evenredig zijn aan het beoogde legitieme doel, en ruimte bieden voor doeltreffende rechtsmiddelen.

3.4. Privacy en gegevensbescherming

26. Kinderen hebben recht op privé- en gezinsleven in de digitale omgeving, zoals bescherming van hun persoonsgegevens en inachtneming van de vertrouwelijkheid van briefwisselingen en persoonlijke communicatie.

27. Lidstaten eerbiedigen en beschermen het recht van het kind op privacy en gegevensbescherming en leven dat recht na. Lidstaten zorgen ervoor dat relevante belanghebbenden, in het bijzonder degenen die persoonsgegevens verwerken maar ook leeftijdsgenoten, ouders of verzorgers en opvoeders, zich bewust zijn van het recht van het kind op privacy en gegevensbescherming en dat ze dat recht ook eerbiedigen.

28. Lidstaten en andere belanghebbenden zorgen ervoor dat kinderen beseffen hoe ze hun recht op privacy en gegevensbescherming uitoefenen. Hierbij dient rekening te worden gehouden met de leeftijd en rijpheid van de kinderen en, indien nodig, met de leiding en sturing van hun ouders, verzorgers, wettige voogden of andere wettelijk verantwoordelijke personen en wel op een manier die aansluit bij de zich ontwikkelende capaciteiten van het kind.

29. Omdat verwerking van persoonsgegevens ook in het belang van kinderen kan zijn, treffen lidstaten maatregelen die ervoor zorgen dat persoonsgegevens van kinderen op een eerlijke, rechtmatige, nauwkeurige en veilige manier worden verwerkt, voor specifieke doeleinden en met vrije, expliciete, geïnformeerde en ondubbelzinnige toestemming van de kinderen en/of hun ouders, verzorgers of wettelijk vertegenwoordiger, of overeenkomstig een andere legitieme wettelijke grond. Het minimaliseringsprincipe

wordt in acht genomen. Dit betekent dat de verwerking van persoonsgegevens toereikend, relevant en niet disproportioneel mag zijn ten opzichte van het doel waarvoor ze worden verwerkt.

30. Indien lidstaten maatregelen treffen ter bepaling van de leeftijd waarop kinderen worden beschouwd in staat te zijn toestemming voor de verwerking van hun persoonsgegevens te geven, dan wordt daarbij rekening gehouden met hun rechten, standpunten, belangen en zich ontwikkelende capaciteiten. Dit dient te worden bewaakt en geëvalueerd, terwijl er tegelijkertijd op wordt toegezien dat kinderen ook begrijpen wat het verzamelen van persoonsgegevens en technologische ontwikkelingen voor gevolgen hebben. Als kinderen jonger zijn dan bovengenoemde leeftijd en toestemming van ouders nodig hebben, eisen lidstaten dat er redelijke inspanningen worden geleverd om te achterhalen dat de ouder of wettelijk vertegenwoordiger van het kind inderdaad toestemming heeft gegeven.

31. Lidstaten zorgen ervoor dat de mogelijke effecten van beoogde gegevensverwerking op de rechten van het kind worden onderzocht en dat de gegevensverwerking zodanig wordt ingericht dat het risico op aantasting van die rechten wordt voorkomen of geminimaliseerd.

32. Lidstaten zorgen ervoor dat de verwerking van bijzondere soorten gegevens die als gevoelig worden beschouwd, zoals genetische gegevens, unieke biometrische gegevens waarmee een kind kan worden geïdentificeerd, persoonsgegevens over strafrechtelijke veroordelingen, evenals persoonsgegevens met betrekking tot raciale of etnische afkomst, politieke standpunten, religieuze of andere overtuigingen, geestelijke en lichamelijke gezondheid, of seksleven, in alle gevallen alleen wordt toegestaan als er voldoende wettelijke waarborgen bestaan.

33. Lidstaten zorgen ervoor dat kinderen de beschikking hebben over makkelijk toegankelijke, betekenisvolle, kindvriendelijke en op hun leeftijd afgestemde informatie over privacy-instrumenten, privacyinstellingen en rechtsmiddelen. Kinderen en/of hun ouders of verzorgers of wettelijk vertegenwoordigers worden door een gegevensbeheerder op de hoogte gesteld van de manier waarop hun persoonsgegevens worden verwerkt. Dit betreft onder andere informatie over de wijze waarop gegevens worden verzameld, opgeslagen, gebruikt en verspreid, over hun rechten op toegang tot, rectificatie van of verwijdering van hun gegevens of bezwaar tegen verwerking, en over de wijze waarop die rechten kunnen worden uitgeoefend.

34. Lidstaten zorgen ervoor dat kinderen en/of hun ouders, verzorgers of wettelijk vertegenwoordigers het recht hebben hun toestemming voor verwerking van hun persoonsgegevens in te trekken, toegang tot hun persoonsgegevens hebben en recht op wijziging of verwijdering hebben, met name bij onrechtmatige verwerking van die gegevens of wanneer die hun waardigheid, veiligheid of privacy aantast.

35. Lidstaten zorgen ervoor dat zij zelf of dat relevante belanghebbenden bij de verwerking van persoonsgegevens van kinderen standaard privacy-instellingen hebben ingeschakeld en dat ze kinderen de mogelijkheid bieden die zelf aan te passen, waarbij rekening wordt gehouden met de belangen van het kind. Bij dergelijke maatregelen dient in apparaten en bij diensten voor strikte waarborgen te worden gezorgd ter bescherming van de persoonsgegevens en het recht op privacy.

36. Lidstaten zorgen er met name voor dat de beginselen, wetgeving en rechten op het gebied van gegevensbescherming voor alle met internet verbonden of slimme apparaten gelden, ook die in speelgoed en kleding, vooral als die producten specifiek zijn ontwikkeld voor kinderen of wanneer ze regelmatig door kinderen of in de buurt van kinderen worden gebruikt.

37. Profileren van kinderen wordt wettelijk verboden. Dit geldt voor elke vorm van automatische verwerking van persoonsgegevens waarbij een 'profiel' wordt gemaakt van een kind, met name om besluiten te kunnen nemen over het kind of om haar of zijn persoonlijke voorkeuren, gedrag en denkbeelden in kaart te brengen of te voorspellen. In uitzonderlijke omstandigheden mogen lidstaten deze beperking opheffen als ze in het belang zijn van het kind of als er sprake is van een hoger publiek belang. Dit kan alleen als hiervoor afdoende wettelijke waarborgen bestaan.

38. Kinderen mogen niet worden blootgesteld aan willekeurige of onwettige inbreuk op hun privacy in de digitale wereld. Maatregelen met een eventuele beperking van het recht van het kind op privacy moeten in overeenstemming zijn met de wet, een legitiem doel dienen, noodzakelijk zijn in een democratische samenleving en evenredig zijn aan het beoogde legitieme doel. Met name maatregelen ter controle en onderschepping van communicatie dienen aan deze voorwaarden te voldoen en moeten aan doeltreffend, onafhankelijk en onpartijdig toezicht worden onderworpen.

39. Lidstaten mogen anonimiteit, pseudoniemen en het gebruik van encryptietechnologieën voor kinderen niet wettelijk of in de praktijk verbieden.

3.5. Recht op onderwijs

40. Voor de verwezenlijking van het recht van kinderen op onderwijs investeren lidstaten actief in de kansen die de digitale omgeving biedt en bevorderen ze deze kansen ook. Doel van het onderwijs is om de persoonlijkheid, talenten en geestelijke en lichamelijke vermogens van kinderen optimaal te ontwikkelen en ze voor te bereiden op een verantwoord leven in een vrije samenleving. Daarom is het belangrijk dat de kennis en middelen van de digitale omgeving op een inclusieve manier beschikbaar zijn voor alle kinderen en dat hierbij rekening wordt gehouden met zowel de zich ontwikkelende capaciteiten van de kinderen als de bijzondere omstandigheden van kinderen in kwetsbare situaties.

Digitale geletterdheid

41. Lidstaten bevorderen de ontwikkeling van digitale geletterdheid, waaronder media- en informatiegeletterdheid, en onderwijs op het gebied van digitaal burgerschap om ervoor te zorgen dat elk kind over de competentie beschikt om op een verantwoorde manier met de digitale omgeving om te gaan en over de weerbaarheid beschikt om met de bijbehorende risico's om te gaan. Digitale geletterdheid wordt vanaf de eerste onderwijsjaren in het curriculum opgenomen, daarbij rekening houdend met de zich ontwikkelende capaciteiten van de kinderen.

42. Om recht te doen aan de veelheid aan rechten van het kind gaat onderwijs op het gebied van digitale geletterdheid ook in op technische en functionele competenties gericht op het gebruik van een grote verscheidenheid aan instrumenten en bronnen en op vaardigheden met betrekking tot contentcreatie en een kritische houding ten aanzien van de kansen en risico's van de digitale omgeving.

43. Digitale geletterdheid wordt op doeltreffende wijze bevorderd in de omgevingen waarin kinderen gebruikmaken van internet, vooral op scholen en bij organisaties die met en voor kinderen werken. Ook de digitale geletterdheid van ouders en verzorgers wordt door de lidstaten bevorderd, waarbij gebruik kan worden gemaakt van bestaande wegen voor het bereiken van ouders. Dit is een belangrijke manier voor het creëren van een veiligere en duurzame digitale omgeving voor kinderen en hun gezinnen.

44. Gezien de potentiële voordelen van onderwijsbeleid waarbij gebruik wordt gemaakt van digitale netwerken ter verbinding van formeel en niet-formeel leren, dus ook thuis, zorgen lidstaten ervoor dat dit geen nadeel oplevert voor kinderen die in tehuizen wonen of thuis niet over de middelen hiertoe beschikken.

45. Lidstaten en andere relevante belanghebbenden zetten zich via onderwijs en cultuur in het bijzonder in voor ondersteuning en bevordering van de digitale geletterdheid van kinderen die nauwelijks of geen toegang tot digitale technologie hebben. Dat kan zijn om sociaal-geografische of sociaal-economische redenen, maar is soms ook afhankelijk van waar kinderen wonen. Andere kinderen hebben misschien wel toegang tot digitale technologie, maar gebruiken die niet, weten niet hoe ze die moeten gebruiken of gebruiken die minder omdat ze kwetsbaar zijn. Dat geldt in het bijzonder voor kinderen met een beperking.

46. Lidstaten streven naar verbetering van het gebruik van informatie- en communicatietechnologie door meisjes en bevordering van gelijke kansen en resultaten voor alle kinderen.

Onderwijsprogramma's en leermiddelen

47. Lidstaten zorgen voor voldoende hoogwaardige leermiddelen, apparaten en infrastructures ten behoeve van het functioneren van kinderen in de digitale omgeving en voor ondersteuning van het formeel, niet-formeel en informeel onderwijs van kinderen. Een en ander kan worden ontwikkeld en verspreid in samenwerking met andere relevante belanghebbenden en wordt geëvalueerd op basis van huidige goede praktijken en noodzakelijke acties door lidstaten en andere belanghebbenden gericht op behoud van een voor de digitale omgeving relevant hoog onderwijsniveau.

48. Lidstaten ontwikkelen en versterken onderwijs- en voorlichtingsinitiatieven evenals programma's en instrumenten voor kinderen, ouders, verzorgers, opleiders en vrijwilligers die met kinderen werken, allemaal in samenwerking met kinderen. Dergelijke programma's zijn onder andere gericht op kennis van preventieve maatregelen, op rechten en verantwoordelijkheden in de digitale omgeving, op herkenning en melding van schendingen van de rechten, en op beschikbare rechtsmiddelen en verhaalmogelijkheden. In deze programma's moeten kinderen afhankelijk van hun leeftijd en de zich ontwikkelende capaciteiten met name leren begrijpen wat het betekent als ze toestemming geven, wat eerbiediging van de andere fundamentele rechten van henzelf en van anderen inhoudt, hoe ze verhaal kunnen halen, en hoe ze hun rechten in de digitale omgeving beschermen en naleven. Verder moeten kinderen met die programma's leren begrijpen en omgaan met potentieel schadelijke content (geweld en zelfbeschadiging, porno, beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik, discriminatie en racisme, haatzaaien) en gedrag ('grooming',

d.w.z. het benaderen van kinderen voor seksueel contact, pesten of intimidatie, onrechtmatige verwerking van persoonsgegevens, schending van intellectuele-eigendomsrechten), evenals de mogelijke gevolgen van de manier waarop informatie over kinderen of door kinderen gedeelde informatie via andere kanalen of door anderen verspreid kan worden.

49. Formele en niet-formele onderwijsinstellingen en culturele instellingen (archieven, bibliotheken, musea, kinder- en jongerenorganisaties, en andere leerinstellingen) worden ondersteund en aangemoedigd om een verscheidenheid aan digitale, interactieve leermiddelen te ontwikkelen en beschikbaar te stellen en om over de grenzen van de instellingen heen samen te werken en optimale leermogelijkheden binnen de digitale omgeving te bieden.

3.6. Recht op bescherming en veiligheid

50. Gezien de ontwikkeling van nieuwe technologieën hebben kinderen het recht op bescherming tegen alle vormen van geweld, uitbuiting en misbruik in de digitale omgeving. In geval van beschermende maatregelen wordt rekening gehouden met de belangen en de zich ontwikkelende capaciteiten van het kind. Tevens mogen deze de uitoefening van andere rechten niet onnodig beperken.

51. Er zijn enkele kwesties waarbij de digitale omgeving mogelijke gevolgen heeft voor de gezonde ontwikkeling en het welzijn van kinderen. Het betreft onder andere (maar is niet beperkt tot) mogelijke beschadiging door:

- seksuele uitbuiting en misbruik, benadering van kinderen voor seksueel contact ('grooming'), online benadering van kinderen voor het begaan van strafbare feiten, benadering voor deelname aan extremistische politieke of religieuze bewegingen of voor mensenhandel (contactrisico's);
- vernederende of stereotiepe weergave en overseksualisering van vrouwen en kinderen in het bijzonder; de weergave en verheerlijking van geweld en zelfbeschadiging, met name zelfmoord; vernederende, discriminerende en racistische uitingen of verdediging van dergelijk gedrag; adverteren van niet voor minderjarigen geschikte inhoud (inhoudsrisico's);
- pesten, stalken en andere vormen van intimidatie, opgedrongen verspreiding van pornografische beelden, afpersing, haatzaaien, hacken, gokken, illegaal downloaden of andere schendingen van intellectueel eigendom, commerciële uitbuiting (gedragsrisico's);
- buitensporig gebruik, slaapgebrek en lichamelijke schade (gezondheidsrisico's).

Al deze factoren hebben een mogelijk schadelijk effect op het lichamelijke, emotionele en psychologische welzijn van een kind.

Maatregelen tegen risico's in de digitale omgeving

52. Het is belangrijk dat lidstaten zich bewust zijn van de snelheid waarmee nieuwe technologieën zich ontwikkelen en daarvoor voorzorgsmaatregelen nemen, onder andere door periodiek te toetsen in hoeverre ze schadelijk zijn voor de gezondheid van kinderen, ook al bestaat er op dat moment nog geen zekerheid over de wetenschappelijke en technische kennis omtrent het bestaan of de schaal van dergelijke risico's.

53. Lidstaten stimuleren en ondersteunen ondernemingen in hun streven naar veiligheid en privacy als uitgangspunt bij het ontwerp ('privacy-by-design') en voor de standaardinstellingen ('privacy-by-default') van kenmerken en functionaliteiten van op kinderen gerichte en door kinderen gebruikte producten en diensten.

54. Indien lidstaten ondernemingen aanmoedigen ouderlijk toezicht in hun producten en diensten in te bouwen en geregeld bij te werken om de risico's voor kinderen in de digitale omgeving te beperken, dan zorgen ze ervoor dat bij de ontwikkeling en toepassing van dergelijk toezicht rekening wordt gehouden met de zich ontwikkelende capaciteiten van kinderen en dat hiermee geen discriminerende houding in de hand wordt gewerkt, inbreuk wordt gedaan op het recht op privacy van kinderen of kinderen het recht op informatie wordt ontzegd, hierbij rekening houdend met hun leeftijd en rijpheid.

Bescherming en voorlichtingscampagnes

55. Er worden speciale maatregelen getroffen en er wordt specifiek beleid goedgekeurd om jonge kinderen te beschermen tegen vroegtijdige blootstelling aan de digitale omgeving. Dit is vanwege de beperkte voordelen hiervan voor hun specifieke lichamelijke, psychologische en sociale behoeften en hun gevoeligheid voor prikkels.

56. Lidstaten stellen doeltreffende systemen voor leeftijdscontrole verplicht om ervoor te zorgen dat kinderen worden beschermd tegen producten, diensten en content in de digitale omgeving die wettelijk tot

bepaalde leeftijdsgroepen is beperkt. Daarbij wordt gebruikgemaakt van methodes die aansluiten op de beginselen van gegevensminimalisering.

57. Lidstaten treffen maatregelen ter bescherming van kinderen tegen commercieel misbruik in de digitale omgeving, zoals blootstelling aan vormen van adverteren en marketing die niet bij hun leeftijd passen. Dit betekent onder andere dat ondernemingen zich onthouden van oneerlijke handelspraktijken jegens kinderen, dat op kinderen gerichte digitale advertenties en marketing duidelijk als zodanig te onderscheiden moeten zijn en dat alle relevante belanghebbenden de verwerking van persoonsgegevens van kinderen voor commerciële doeleinden beperkt houden.

58. Lidstaten worden aangemoedigd om in samenwerking met de media voorlichtingscampagnes op te zetten om kinderen te beschermen tegen schadelijke content en om te voorkomen dat ze betrokken raken bij illegale online activiteiten. Hierbij dient rekening te worden gehouden met de mediavrijheid, met onderwijsinstellingen en met andere relevante belanghebbenden.

59. Lidstaten treffen maatregelen om ondernemingen en andere relevante belanghebbenden te stimuleren tot ontwikkeling en uitvoering van beleid voor de aanpak van cyberpesten, intimidatie en aanzetten tot haat en geweld in de digitale omgeving. In dergelijk beleid dient ook duidelijke informatie te zijn opgenomen over onaanvaardbaar gedrag, meldingsmechanismen en betekenisvolle ondersteuning van de desbetreffende kinderen.

60. Lidstaten delen met elkaar informatie over hoe zij erin slagen risico's in de digitale omgeving aan te pakken, zowel op het gebied van preventie als de inzet van rechtsmiddelen. Lidstaten zetten voorlichtingscampagnes op over advies-, meldings- en klachtenmechanismen.

Maatregelen tegen het gebruik van beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik

61. Rechtshandhaving ten aanzien van beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik is slachtoffergericht, waarbij de hoogste prioriteit wordt gegeven aan identificering, opsporing, bescherming en rehabilitatie van kinderen die in dergelijk materiaal in beeld komen.

62. Lidstaten zien er voortdurend op toe of en hoe beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik in hun rechtsgebied wordt gehost en zorgen ervoor dat rechtshandavingsinstanties databases met "hashes"² opzetten om kinderen die seksueel zijn uitgebuit of misbruikt, sneller te kunnen identificeren en op te sporen en de daders te arresteren.

63. Lidstaten treden in contact met ondernemingen met het verzoek om rechtshandavingsinstanties indien nodig van technische ondersteuning en apparatuur te voorzien, zodat ze personen die strafbare feiten jegens kinderen hebben begaan, kunnen opsporen en ze bewijs voor strafprocedures kunnen verzamelen.

64. Lidstaten verplichten ondernemingen redelijke, evenredige en doeltreffende maatregelen te treffen om ervoor te zorgen dat hun netwerken en online diensten niet worden misbruikt voor criminele of andere illegale doeleinden die schadelijk kunnen zijn voor kinderen, bijvoorbeeld met betrekking tot het produceren, verspreiden, toegang bieden tot, adverteren voor of opslaan van beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik of andere vormen van online kindermisbruik. Hierbij wordt rekening gehouden met de beschikbare technologieën. Bovendien zijn de beginselen van aansprakelijkheid van tussenpersonen op internet en hun vrijwaring van verplichtingen ten aanzien van algeheel toezicht onverminderd van toepassing.

65. Lidstaten verplichten ondernemingen hashlijsten te gebruiken om ervoor te zorgen dat hun netwerken niet voor opslag of verspreiding van beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik worden misbruikt.

66. Lidstaten verplichten ondernemingen en andere relevante belanghebbenden direct de nodige stappen te zetten om de beschikbaarheid van metadata over beeldmateriaal van seksuele uitbuiting of seksueel misbruik van kinderen op lokale servers veilig te stellen en ze beschikbaar te stellen aan rechtshandavingsinstanties. Het materiaal wordt verwijderd en, in afwachting van de verwijdering, wordt toegang tot dergelijk materiaal op servers buiten hun rechtsgebied beperkt.

3.7. Rechtsmiddelen

² Een "hash" is een unieke digitale vingerafdruk voor een digitaal bestand, zoals een bestand met beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik. Met hashes kunnen snel grote hoeveelheden data worden geanalyseerd zonder elk afzonderlijk beeld met mogelijk seksueel kindermisbruik te hoeven onderzoeken. Hashes zijn geen weergaven van het beeld zelf en kunnen niet worden ge-reverse-engineered tot beelden van seksueel kindermisbruik.

67. Lidstaten zorgen voor doeltreffende uitvoering van hun verplichtingen krachtens artikel 6 en 13 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (ETS nr. 5), evenals van andere internationale en Europese instrumenten voor de mensenrechten, om tegemoet te komen aan het recht van kinderen op een doeltreffend rechtsmiddel op het moment dat hun mensenrechten en fundamentele rechten in de digitale omgeving worden geschonden. Dit omvat onder ander het aanbieden van beschikbare, bekende, toegankelijke, betaalbare en kindvriendelijke wegen voor het indienen van een klacht of het zoeken van rechtshulp door kinderen of door hun ouders of wettelijk vertegenwoordigers. Afhankelijk van het soort schending valt bij doeltreffende rechtsmiddelen onder andere te denken aan onderzoek, uitleg, repliek, correctie, gerechtelijke stappen, onmiddellijke verwijdering van illegale content, excuses, herstel, heraansluiting en schadevergoeding.

68. Kinderen worden op de hoogte gesteld van informatie en advies over beschikbare rechtsmiddelen op nationaal niveau en wel op een manier die aansluit bij hun leeftijd en rijpheid en die is gesteld in voor hen begrijpelijke, gender- en cultuurgevoelige taal. Mechanismen en procedures zijn van dien aard dat rechtsmiddelen snel en kindvriendelijk beschikbaar zijn en dat kinderen over passende verhaalmogelijkheden beschikken.

69. Lidstaten zorgen ervoor dat er in alle gevallen toegang is tot rechtbanken en rechterlijke toetsing van bestuursrechtelijke middelen en overige procedures, overeenkomstig de beginselen van de Richtlijnen van het Comité van Ministers van de Raad van Europa over kindvriendelijke rechtspraak (2010).

70. Lidstaten bieden kinderen en/of hun ouders of wettelijk vertegenwoordigdes indien nodig ook toegang tot niet-gerechtelijke mechanismen, administratieve middelen of anderszins om te worden gehoord, zoals door een kinderombudsman of door andere nationale mensenrechteninstellingen of instanties voor gegevensbescherming. De beschikbaarheid, toereikendheid en doeltreffendheid van deze mechanismen voor de behandeling van gevallen van schending of misbruik van de rechten van het kind in de digitale omgeving worden periodiek getoetst.

71. Lidstaten treffen als eerst verantwoordelijke entiteit passende maatregelen ter bescherming van kinderen tegen de schending van mensenrechten in de digitale omgeving door ondernemingen en zorgen ervoor dat kinderen toegang hebben tot doeltreffende rechtsmiddelen, onder andere door:

- a. beleids- en andere maatregelen te treffen waarmee ondernemingen worden aangemoedigd tot ontwikkeling van eigen correctie- en verhaalmechanismen, overeenkomstig de criteria voor doeltreffendheid zoals vastgelegd in de VN-richtlijnen inzake bedrijfsleven en mensenrechten en rekening ermee houdend dat deze mechanismen de toegang van het kind tot gerechtelijke en niet-gerechtelijke mechanismen van de desbetreffende lidstaat niet in de weg staan;
- b. ondernemingen te stimuleren toegankelijke, op de leeftijd van kinderen afgestemde en in de taal van kinderen gestelde informatie te geven over de wijze waarop kinderen met behulp van correctie- en bezwaarmechanismen klachten kunnen indienen en verhaal kunnen halen;
- c. ondernemingen te verplichten op hun platform of binnen hun dienstverlening iedereen, en met name kinderen, makkelijk toegang te bieden tot informatie over het melden van materiaal dat of van een activiteit die hun zorgen baart en dat binnenkomende meldingen ook op een efficiënte en binnen een redelijke termijn worden afgehandeld.

4. Nationale kaders

4.1. Wettelijk kader

72. Wetgeving en beleid omtrent de digitale omgeving worden al in de ontwerpfase getoetst op het mogelijke effect van de uitvoering daarvan op de mensenrechten en de fundamentele vrijheden van kinderen. Periodiek herzien lidstaten de wettelijke kaders en passen die indien nodig aan, zodat de rechten van het kind in de digitale omgeving volledig kunnen worden verwezenlijkt.

73. Een uitgebreid wettelijk kader voorziet in preventieve en beschermende maatregelen met betrekking tot de digitale omgeving; biedt ouders en verzorgers ondersteunende maatregelen; verbiedt alle vormen van geweld, uitbuiting en misbruik; omvat doeltreffende rechtsmiddelen en mogelijkheden voor herstel en re-integratie; bevordert kind- en gendergevoelige voorlichting en meldings- en klachtenmechanismen; bevat kindvriendelijke mechanismen voor raadpleging en participatie; en roept mechanismen voor aansprakelijkheid in het leven ter bestrijding van straffeloosheid.

74. Lidstaten zorgen ervoor dat hun wettelijke kaders alle mogelijke onrechtmatige daden in de digitale omgeving bevatten en dat deze waar mogelijk op een technologie-neutrale wijze zijn geformuleerd, zodat er ruimte is voor de opkomst van nieuwe technologieën. Dergelijke kaders dienen definities te bevatten voor misdrijven, voor strafrechtelijke, civielrechtelijke en bestuursrechtelijke aansprakelijkheid en sancties jegens

natuurlijke en juridische personen, en voor de dienstverlening aan kinderen. Hierbij wordt rekening gehouden met relevante instrumenten, zoals het Verdrag van de Raad van Europa inzake de bescherming van kinderen tegen seksuele uitbuiting en seksueel misbruik (CETS nr. 201), het Verdrag inzake de bestrijding van strafbare feiten verbonden met elektronische netwerken (ETS nr. 185) en de Facultatieve Protocollen inzake de verkoop van kinderen, kinderprostitutie en kinderpornografie behorend bij het VN-verdrag inzake de Rechten van het Kind (2000) en inzake een communicatieprocedure (2011). Deze kunnen dienen als ijkpunt voor de herziening van het strafrecht en de algehele herziening van wettelijke kaders en diensten en kunnen worden gebruikt bij de ontwikkeling van een doeltreffend wetgevend kader.

75. In geval van online peer-to-peer geweld of misbruik treffen lidstaten zo veel mogelijk passende en toereikende preventie- en herstelmaatregelen zonder kinderen te criminaliseren.

76. Lidstaten creëren wettelijke kaders die van toepassing zijn op de verwerking van persoonsgegevens van kinderen en deze periodiek te toetsen op hun doeltreffendheid. Hierbij wordt rekening gehouden met de relevante internationale en Europese instrumenten met betrekking tot de beginselen en rechten van gegevensbescherming, zoals het Verdrag voor de bescherming van individuen met betrekking tot de automatische verwerking van persoonsgegevens (ETS nr. 108).

77. De geldende wettelijke kaders zorgen ervoor dat onafhankelijke gegevensbeschermingsautoriteiten de bevoegdheid hebben klachten van kinderen en/of hun ouders, verzorgers of wettelijk vertegenwoordigers met betrekking tot onrechtmatige verwerking van persoonsgegevens van kinderen te behandelen en doeltreffende mechanismen te ontwikkelen waarmee kinderen hun gegevens kunnen laten rectificeren of wissen als deze in strijd met nationale wetgeving zijn verwerkt of als zij hun toestemming intrekken. Indien gevraagd, dienen relevante publieke en particuliere belanghebbenden dergelijke gegevens snel en gratis te verwijderen of te vernietigen.

78. Lidstaten ontwikkelen een heldere, voorspelbare omgeving voor wet- en regelgeving zodat ondernemingen en andere belanghebbenden bij hun activiteiten hun verantwoordelijkheid kunnen nemen voor naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving.

79. Lidstaten zorgen ervoor dat kinderen of hun wettelijk vertegenwoordigers een schadevergoeding kunnen vorderen van degene(n) die hun rechten heeft of hebben geschonden of misbruik van hen heeft of hebben gemaakt. In voorkomende gevallen wordt overwogen schadefondsen op te richten voor kinderen die slachtoffer hiervan zijn geworden of maatregelen te treffen of programma's op te zetten voor therapeutische hulp of andere ondersteuning.

Specifieke eisen voor de registratie van landcodetopniveaudomeinen

80. Lidstaten stellen bij de toekenning van een contract of vergunning voor registratie van een landcodetopniveaudomein duidelijke eisen en handelen daarbij in het belang van kinderen. Zo dient er een duidelijk verbod te zijn op de registratie of het gebruik van een domeinnaam waarmee reclame wordt gemaakt voor beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik of waarbij de suggestie wordt gewekt dat dergelijk beeldmateriaal beschikbaar is op enig domein binnen de verantwoordelijkheid van de beheerder. Verder dient de beheerder bijvoorbeeld te beschikken over mechanismen waarmee dit beleid kan worden gehandhaafd, en datzelfde geldt voor de registrar en de registrant. Dezelfde eisen dienen te gelden voor de registratie van generieke topniveaudomeinen.

81. Indien een registrant een voorstel doet voor een (vernieuwde) site die binnen het landcodedomein op aanzienlijke aantallen kinderen is gericht of op grote schaal door kinderen wordt gebruikt, dan zorgen lidstaten ervoor dat de beheerder of een andere bevoegde autoriteit de registrant verplicht tot het treffen van passende maatregelen voor de bescherming van kinderen. Een voorbeeld hiervan is dat noch de registrant noch enige medewerker van de registrant die betrokken is bij de dienstverlening of bij het beheer van data voortvloeiend uit die dienstverlening eerder veroordeeld mag zijn voor seksuele uitbuiting of seksueel misbruik van kinderen of enig ander relevant strafbaar feit.

4.2. Beleidskaders en institutionele kaders

Algehele samenhang strategie en beleid

82. Voor een betere afstemming van en meer samenhang tussen beleid ten aanzien van alle aspecten van de rechten van het kind in de digitale omgeving ontwikkelen lidstaten een nationale, alomvattende strategische aanpak en zorgen ervoor dat beleid en maatregelen op elkaar aansluiten en elkaar versterken. Hierbij kan het gaan om een strategie, een actieplan of de geconsolideerde integratie van specifieke aandacht voor de rechten van het kind in de digitale omgeving in bestaande actieplannen, strategieën of beleid.

83. In een nationale, alomvattende strategische aanpak wordt aangegeven welke organen de verantwoordelijkheid en bevoegdheid hebben om de in die aanpak vastgelegde acties uit te voeren. Verder wordt uitgegaan van realistische en tijdspecifieke doelen, zijn er toereikende personele en financiële middelen, en is de aanpak gebaseerd op recente wetenschappelijke inzichten, op lopend, goed gedocumenteerd onderzoek en op goede praktijken.

84. Lidstaten betrekken bij de ontwikkeling, het ontwerp, de uitvoering en de beoordeling van een nationale strategie of een nationaal actieplan alle relevante belanghebbenden, zoals de kinderombudsman of andere onafhankelijke instanties voor de rechten van de mens, belanghebbenden in het onderwijs, gegevensbeschermingsautoriteiten, ondernemingen en maatschappelijke organisaties zoals kinder- en jongerenorganisaties. Lidstaten zorgen er met name voor dat kinderen worden geraadpleegd en in staat worden gesteld een bijdrage aan deze processen te leveren, met geïnformeerde toestemming en aansluitend op hun zich ontwikkelende capaciteiten. Er wordt rekening gehouden met de standpunten van kinderen. Kinderen worden op de hoogte gesteld van de wijze waarop met hun standpunten rekening is gehouden en hoe hun standpunten van invloed zijn geweest op het besluitvormingsproces. Er worden toereikende middelen beschikbaar gesteld voor een betekenisvolle participatie van kinderen.

85. Er worden methodieken ontwikkeld voor het toetsen van de voortgang en het beoordelen van in de nationale strategie of het nationale actieplan vastgelegde en op alle niveaus en door alle belanghebbenden voorziene acties. Periodiek worden evaluaties verricht om te bepalen welk beleid en welke maatregelen passend en doeltreffend zijn voor de eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving.

86. Lidstaten treffen passende maatregelen voor wijde verspreiding van informatie over goedgekeurde strategieën en actieplannen en de uitvoering daarvan.

Sectoraal beleid

87. Lidstaten zorgen ervoor dat beleid en initiatieven zijn gebaseerd op grondig, up-to-date bewijs aangaande de ervaringen van kinderen in de digitale omgeving met als doel bestaande kansen en risico's voor kinderen in kaart te brengen, inzicht te krijgen in opkomende trends, en beleid en middelen gericht te kunnen inzetten voor het welzijn van kinderen in de digitale omgeving.

88. Lidstaten zorgen voor de ontwikkeling en uitvoering van beleid ter ondersteuning van educatieve, culturele en andere institutionele aanbieders van voor kinderen nuttige middelen met als doel deze middelen beschikbaar te stellen aan kinderen, ouders en verzorgers in de digitale omgeving.

89. Lidstaten versterken de verantwoordelijkheid van toezichthouders zodat deze normen en richtlijnen kunnen opstellen, uitvoeren en afdwingen die relevant zijn voor de rechten van het kind in de digitale omgeving.

90. Lidstaten treffen maatregelen, zoals het formuleren van beleid, operationele richtlijnen en/of gedragscodes, gericht op het vergroten van het bewustzijn en de ondersteuning van ondernemingen binnen het eigen rechtsgebied ten aanzien van hun rol, verantwoordelijkheden en effect op de rechten van het kind enerzijds en op hun samenwerking met relevante belanghebbenden anderzijds.

91. Lidstaten ontwikkelen binnen het nationale kader voor kindbescherming een alomvattend beleid voor de expliciete bescherming en veiligheid van kinderen in de digitale omgeving en waaraan alle relevante belanghebbenden een bijdrage leveren, ook kinderen. In dergelijk beleid dient rekening te worden gehouden met bestaande normen en richtlijnen, zoals de Richtlijnen van de Raad van Europa betreffende geïntegreerde nationale strategieën voor de bescherming van kinderen tegen geweld (2009).³

92. Lidstaten ontwikkelen conform hun eigen wetgeving of een set internationaal erkende criteria strategieën om te voorkomen dat burgers toegang hebben tot beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik dat fysiek in andere rechtsgebieden is opgeslagen.

93. Lidstaten betrekken ondernemingen en andere relevante belanghebbenden bij de uitvoering van hun sectoraal beleid, met name als het gaat om het beleidskader voor bescherming en veiligheid en aanverwante voorlichtingsmaatregelen.

³ Aanbeveling CM/Rec(2009)10 van het Comité van Ministers aan de lidstaten betreffende geïntegreerde nationale strategieën voor de bescherming van kinderen tegen geweld, Bijlage 1.

Aanpak risico's en effecten voor de rechten van het kind

94. Lidstaten verplichten ondernemingen en andere belanghebbenden grondige voorzorgsmaatregelen te nemen om de gevolgen van hun activiteiten voor de rechten van het kind in de digitale omgeving te bepalen, voorkomen en verminderen
95. Lidstaten verplichten ondernemingen periodiek de risico's van hun digitale technologieën, producten, diensten en beleid voor de rechten van het kind te analyseren en aan te tonen dat zij redelijke en evenredige maatregelen nemen om dergelijke risico's te beheren en te verminderen.
96. Lidstaten moedigen ondernemingen aan kindgericht sectorbeleid, normen en gedragscodes te ontwikkelen, toe te passen en periodiek te evalueren om maximaal op de kansen in de digitale omgeving in te spelen en om de risico's aan te pakken.
97. Lidstaten verplichten ondernemingen redelijke, evenredige en doeltreffende maatregelen te treffen om ervoor te zorgen dat de leveringsvoorwaarden van hun diensten worden gehandhaafd, waarbij er rekening mee wordt gehouden dat ouders, verzorgers en anderen de geschiktheid van de diensten mogelijk bepalen aan de hand van de leveringsvoorwaarden van online dienstverlening. Tevens wordt hierbij rekening gehouden met de beschikbare technologieën, onverminderd de aansprakelijkheid van tussenpersonen op internet.

Institutionele aspecten, mechanismen en diensten

98. Lidstaten zorgen ervoor dat instellingen die verantwoordelijk zijn voor de bescherming van de mensenrechten en de rechten van het kind binnen hun mandaat aandacht besteden aan de rechten van het kind in de digitale omgeving, bijvoorbeeld door bevordering van digitale geletterdheid, hoogwaardige normen voor de productie van digitale content en diensten in het sociale, educatieve en culturele voordeel van kinderen, en kindvriendelijke raadplegings- en participatiemechanismen.
99. Lidstaten zorgen voor instellingen en mechanismen verantwoordelijk voor ontvangst, onderzoek en afhandeling van klachten van kinderen en hun ouders of wettelijk vertegenwoordigers over schendingen van mensenrechten of misbruik in verband met de digitale omgeving. Hierbij wordt gebruikgemaakt van kindgerichte procedures waarmee de rechten van het kind worden gewaarborgd. Tevens wordt voorzien in toezicht en follow-up.
100. Bevoegde autoriteiten dienen te voorzien in toegankelijke, veilige, vertrouwelijke, gendergevoelige en op leeftijd afgestemde raadplegings-, meldings- en klachtenmechanismen, onder andere via overheidsinstanties, hotlines, hulplijnen, gratis chatapplicaties van hulplijnen voor kinderen, en online platforms. Deze dienen de kern te vormen van het nationale stelsel voor kindbescherming met de juiste links naar diensten voor hulp aan kinderen en handavingsinstanties, en waar relevant in nauwe samenwerking met externe belanghebbenden. Het betreft hier onder andere veilige, laagdrempelige gratis aanspreekpunten voor kinderen om bij de relevante autoriteiten melding te kunnen doen van geweld, uitbuiting of misbruik in de digitale omgeving. Bij dergelijke mechanismen dient het recht van kinderen, hun ouders of hun wettelijk vertegenwoordigers op vertrouwelijkheid en anonimiteit te zijn gewaarborgd.
101. Lidstaten moedigen telecombedrijven aan ervoor te zorgen dat kinderen kosteloos, met gratis telefoonnummers, kunnen inbellen op hulplijnen voor kinderen.
102. Lidstaten zorgen voor een doeltreffend mechanisme waarmee anoniem melding kan worden gedaan van het bestaan van verdacht illegaal online materiaal, met name van beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik.
103. Lidstaten zorgen in het kader van hun stelsel ter bescherming van kinderen voor toegang tot en levering van toereikende, gendergevoelige diensten voor en ondersteuning van kinderen van wie de rechten en privacy zijn geschonden of die slachtoffer zijn geweest van geweld, seksuele uitbuiting of misbruik in de digitale omgeving. Het gaat hierbij onder andere om diensten gericht op het lichamelijke en psychologische herstel en de maatschappelijke reïntegratie van kinderen en op het voorkomen dat deze kinderen opnieuw slachtoffer worden.
104. Lidstaten zorgen voor een goede behandeling van veroordeelde plegers van zedenmisdrijven met kinderen in de digitale omgeving en voor dienstverlening aan degenen die zich zorgen maken over het risico dat zij, onder andere in de digitale omgeving, een zedenmisdrijf met kinderen gaan plegen.

Investerings, middelen en training

105. Lidstaten investeren ter verbetering van onderwijs op het gebied van rechten van het kind in de digitale omgeving in educatieve hardware en software, connectiviteit en voldoende bandbreedte op scholen en scholing van docenten.
106. Lidstaten zorgen ervoor dat leerkrachten en docenten in hun opleiding en door bijscholing goed op de hoogte zijn, zodat ze kinderen ondersteuning kunnen bieden bij het verwerven van de vaardigheden en geletterdheid die nodig zijn voor de uitoefening van hun rechten in de digitale omgeving.
107. Lidstaten zorgen ervoor dat ze met hun beleid en beleidsmaatregelen onderwijstellingen de middelen, opleidingsmogelijkheden en ondersteuning bieden die nodig zijn voor preventieve en beschermende maatregelen om kinderen, onder andere op school, te beschermen tegen geweld en misbruik van digitale media, en wel zodanig dat escalatie wordt voorkomen, dat passende ondersteuning wordt geboden aan kinderen die deze omstandigheden treffen of erbij betrokken zijn, dat wordt voorzien in verhaalmogelijkheden en dat kinderen weerstand opbouwen.
108. Lidstaten treffen maatregelen voor een adequate uitvoering van screeningprocessen en voor richtlijnen, advies en ondersteuning aan bureaus of werkgevers die medewerkers of vrijwilligers inhuren die werken met kinderen, ook in de digitale omgeving, om te voorkomen of om het risico te verlagen dat er voor dat werk mensen met een strafblad worden geworven of in een vertrouwenspositie tegenover kinderen komen.
109. Lidstaten maken toereikende middelen vrij en verschaffen opleidingen en permanente educatie voor rechtshandhavers, leden van de rechterlijke macht en professionals die met en voor kinderen werken. Die opleidingen en permanente educatie dienen gericht te zijn op verbetering van hun vaardigheden en kennis op het gebied van de rechten van het kind in de digitale omgeving, de risico's waaraan kinderen online worden blootgesteld, de signalen waaraan kan worden afgelezen of een kind wellicht slachtoffer is van online schade, geweld, misbruik of uitbuiting, en de stappen die hiertegen genomen kunnen worden.
110. Lidstaten investeren in onderzoek naar en kennisontwikkeling voor onder andere kinder- en jongerenparticipatie op het gebied van de rechten van het kind in de digitale omgeving. Het onderzoek dient onafhankelijk van relevante belangen te worden verricht en voldoende gedetailleerd te zijn zodat er wat betreft de ervaringen van kinderen onderscheid wordt gemaakt naar leeftijd, geslacht, sociaal-economische status en andere factoren die kinderen kwetsbaar of weerbaar maken in de digitale omgeving.

4.3. Samenwerking en coördinatie op nationaal niveau

111. Lidstaten ontwikkelen een alomvattende strategische en gecoördineerde aanpak voor en met alle relevante belanghebbenden, zoals nationale, regionale en lokale rechtshandhavings- en andere instanties, onderwijsinstellingen en sociale diensten, onafhankelijke mensenrechtenorganisaties, gegevensbeschermingsautoriteiten, professionals die voor en met kinderen werken, maatschappelijke organisaties zoals kinder- en jongerenorganisaties, bedrijfsleven, brancheverenigingen, onderzoekers, families en kinderen, en wel op een manier die aansluit op hun rol en functie.
112. Lidstaten wijzen een instantie aan of creëren een coördinatiemechanisme voor onderzoek naar ontwikkelingen in de digitale wereld die van invloed zouden kunnen zijn op de rechten van het kind en betrekken bij de besluitvorming ook kinderen. Lidstaten zorgen er ook voor dat in hun nationale beleid voldoende rekening wordt gehouden met die ontwikkelingen.
113. Lidstaten voorzien in kaders, procedures en processen voor samenwerking tussen bevoegde overheidsinstanties, onafhankelijke autoriteiten, maatschappelijke organisaties en ondernemingen, daarbij rekening houdend met hun taken, verantwoordelijkheden, bevoegdheden en middelen.
114. Lidstaten verplichten platforms en aanbieders van communicatiediensten prompt en doeltreffend op klachten over peer-to-peer of ander online geweld of misbruik te reageren en met nationale autoriteiten samen te werken.
115. Lidstaten dringen er bij ondernemingen zoals aanbieders van internetdiensten en sociale netwerken op aan dat ze proactief illegale content voorkomen en verwijderen, zoals dat wettelijk is bepaald of door een rechterlijke of andere bevoegde instantie is verordonneerd.
116. Lidstaten stimuleren belanghebbende maatschappelijke organisaties die een cruciale rol spelen bij de bevordering van de mensenrechten in de digitale omgeving om actief de vaardigheden en het welzijn van kinderen en de bijbehorende informatigeletterdheid en opleidingsinitiatieven, waaronder die van andere belanghebbenden, te bewaken, te beoordelen en te bevorderen en om de bevindingen en resultaten daarvan te verspreiden.

117. Lidstaten sporen alle professionele mediakanalen, en met name publieke mediakanalen, aan tot oplettendheid gezien hun belangrijke rol als informatie- en referentiebron voor kinderen, ouders of verzorgers en opleiders met betrekking tot de rechten van het kind in de digitale omgeving. Daarbij dient rekening te worden gehouden met internationale en Europese normen inzake de vrijheid van meningsuiting en informatie en de vrijheid van de media.

5. Internationale samenwerking en coördinatie

118. Lidstaten worden aangespoord tot ratificatie en uitvoering van internationale instrumenten relevant voor de bevordering en bescherming van de rechten van het kind in de digitale omgeving. Voorbeelden van dergelijke instrumenten zijn de Facultatieve Protocollen inzake de verkoop van kinderen, kinderprostitutie en kinderpornografie behorend bij het VN-verdrag inzake de Rechten van het Kind (2000) en inzake een communicatieprocedure (2011), het Verdrag van de Raad van Europa voor de bescherming van individuen met betrekking tot de automatische verwerking van persoonsgegevens (ETS nr. 108), het Verdrag inzake de bestrijding van strafbare feiten verbonden met elektronische netwerken (ETS nr. 185) en het Aanvullend Protocol betreffende de strafbaarstelling van handelingen van racistische en xenofobische aard verricht via computersystemen (ETS nr. 189), het Verdrag van de Raad van Europa inzake de bestrijding van mensenhandel (CETS nr. 197) en het Verdrag van de Raad van Europa inzake de bescherming van kinderen tegen seksuele uitbuiting en seksueel misbruik (CETS nr. 201).

119. Lidstaten werken met elkaar samen door in de breedst mogelijke zin relevante internationale en regionale instrumenten en regelingen toe te passen met als doel de eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving. Ze zorgen er met name voor dat:

- a. er een toereikende rechtsgrondslag voor ondersteuning is, evenals, indien van toepassing, verdragen, regelingen of andere mechanismen gericht op efficiënte samenwerking met andere lidstaten;
- b. bevoegde instanties snel, constructief en doeltreffend heldere kanalen of mechanismen kunnen inzetten voor doeltreffende communicatie over en uitvoering van verzoeken om informatie en andere soorten ondersteuning;
- c. ze over heldere, efficiënte processen beschikken voor het prioriteren en tijdig verwerken van verzoeken;
- d. ze geen verbod opleggen aan hulp of samenwerking of daar onredelijke of nodeloos restrictieve eisen aan verbinden.

120. Lidstaten bieden ondersteuning aan regionale en internationale initiatieven gericht op verbetering van beleid en operationele maatregelen voor de eerbiediging, bescherming en naleving van de rechten van het kind in de digitale omgeving, zoals initiatieven voor het bundelen en delen van succesvolle instrumenten voor onderwijs en voorlichting.

121. Lidstaten werken samen ter bevordering van de standaardisering van inhoudsclassificaties en advieslabels zodat in landen en bij groepen stakeholders eensgezindheid is over wat wel en wat niet geschikt is voor kinderen.

122. Lidstaten komen snel in actie om ervoor te zorgen dat hun rechtshandavingsinstanties toegang hebben tot beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik in de database van Interpol.

123. Lidstaten treden actief in overleg met ICANN (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers), een non-profitorganisatie die een aantal internet-gerelateerde taken uitvoert, en dringen aan op doeltreffende uitvoering van beleid voor verbetering en handhaving van de rechten van het kind, met name door ervoor te zorgen dat webadressen waaruit overduidelijk blijkt dat er beeldmateriaal van seksueel kindermisbruik of andere misdrijven jegens kinderen achter schuilgaat of die daarvoor reclame maken, worden opgespoord en verwijderd, of dat ze worden uitgesloten van registratie.

124. Om de uitvoering van deze richtlijnen te vergemakkelijken, halen lidstaten hun onderlinge samenwerking binnen relevante intergouvernementele organen, transnationale netwerken en overige internationale organisaties verder aan.